

цього вченого на даний предмет я згодний і про деякі з них вже й писав. До того-ж треба підкреслити спокійний та об'єктивний тон статті. А тимчасом за кордоном серед і українських і російських учених — емігрантів бачимо якийсь ненормально підвищений інтерес до цієї теми і якесь упереджене її дослідження. Там забуваються при цьому, що це діла давнього, минулого, яке тепер не має практичного значіння. Ця об'єктивність — позитивна риса статті А. Яковлева і це різнить її і від статті на цю-ж тему Р. Лашенка (наша рецензія на неї у в. II „Праць“) і від статті Д. Одинця (рецензія у цьому випускові).

Хочеться все-ж-таки думати, що історики України та історики українського права вже покінчать з цією темою. Багато паперу списано, щоб довести ту чи іншу форму сполучення, багато пер поламалося в полемічному запалі обміну думок. Зрештою все-ж не пощастило прийти до однакових поглядів. Певна річ, що й не пощастить. Адже кожна концепція має певні доводи за і доводи проти, безсуперечних немає. Різні й підходи при освітленні. Одні беруть букву закону — тоб-то статтів 1654 р., інші цілком справедливо шукають відповіді в фактичному стані речей в цей час. Погодити це все важко й сказати щось нове так само важко. Ось тут слаба сторона й роботи А. Яковлева, власне в її темі. Матеріал цей такий знайомий, стільки писали про ці розмови Бутурліна в Переяславі, Тетері й Богданова в Москві і т. ин., і т. ин., що це все вже зрештою не є цікаве. Час перейти до інших тем — а багато ще цих тем є нових, темних, зовсім не освітлених, що чекають на своїх дослідників. Праця звернута на дослідження цих нових тем буде для нашої науки далеко цінніша за працю над умовою 1654 р.

Закінчуючи коротку рецензію, хочу вказати на фактичну помилку автора. Отже він каже, що Петро II відновив уряд гетьмана та генеральну раду на Україні. Насправді-ж указ, на який він покликається, відновлює уряд гетьмана й уряди генеральної старшини при гетьмані. Генеральна старшина — круг близьких радників гетьмана й урядових осіб Гетьманщини та генеральна козацька рада — це явища цілком різні. Певна річ, що є тут *lapsus calami*.

Л. Окиншевич.

Іван Крип'якевич. *Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали. VI. Суд.* Записки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXLVII, сс. 55—85.

Поважний львівський історик випустив вже кілька нарисів з своїх „Студій над державою Богдана Хмельницького“. Перед очима читача вже пройшли нариси про раду, генеральну старшину, державні межі, дороги. До цього-ж списку слід зарахувати й нариси про державний український скарб за Богдана Хмельницького, український державний Архів, сербів в українському війську... Трохи що не кожна нова книга Записок Львівського Товариства приносить нам нові нариси „Студій“ І. Крип'якевича. Без сумніву, думка розглянути, дослідити Україну часів Богдана Хмельницького є інтересне і потрібне завдання. Маємо загальні освітлення цієї доби у акад. М. Грушевського в його останніх випусках Історії України-Руси, побіжно в марксистській російській (Покровський, Рожков) та українській (Яворський, Слабченко) історіографії. Ці дослідження і нариси багато дають для загального з'ясування доби Богдана Хмельницького. Але побіч з ними і мають рацію й цікаві і нариси І. Крип'якевича, що з'ясовують окремі, спеціальні риси, інститути, факти

цієї доби. Для науки-ж історії українського права ряд цих нарисів цікавий ще й своїми темами, що торкаються певних юридичних інститутів. І хоч пише їх не юрист і хоч автор юридичних завдань собі й не ставить, все-ж-таки ця систематизація матеріялу, це з'ясування матеріялів, що стосуються до історії інститутів часів української революції Богдана Хмельницького — багато дає для науки історії українського права.

Перший з вищеназваних нарисів автора в CXLVII книзі Записок стосується до цікавої теми про гетьманські універсали 1648—1657 рр. Тема ця є передусім тема з дипломатики — науки про внутрішню структуру документів. Автор пише, що „такий розслід приносить досить різnorodні здобутки: 1) для пізнання самих документів як таких, їхньої типової форми, дає можливість відрізнити автентичні документи від фальсифікатів; 2) для пізнання розвитку канцелярії, її форм та звичаїв; 3) для означення компетенції і титулятури урядів, що видавали ці документи; 4) часом й для порішення правно-державних питань“ (с. 55). Безперечно, що й розділ 3 цього розподілу стосується також до правно-державних питань, а, до певної міри, — і розділ 2.

Автор ділить універсали Богдана Хмельницького за дипломатичною схемою формул. Ми не будемо йти тут за ним. Але скажемо, що робить він це вельми вдало. Для нас інтересна тут титулятура універсалів. Тільки ім'я і прізвище проходять незмінно в підписах гетьмана. А титул різний. Цей титул дає натяки й на державно-правне становище України. Адже коли в ранніх універсалах гетьман є „з войскомъ его королевской милости запорожскимъ“, коли по 1654 р. „зъ войскомъ его царского величества“, то з 1651 до 1654 рр. гетьман титулується просто „зъ войскомъ Запорозскимъ“. Є це вказівка на правні погляди ватажків української революції на державну українську організацію, як на організацію незалежну. Цікава ще одміна в універсалах: в одних підписується „гетманъ зъ войскомъ“, а в інших „гетманъ войска“. „Перша форма, каже автор, більше прийнята, немов зазначає дуалізм двох установ — гетьмана й війська, друга форма підкреслює радше владу гетьмана над військомъ... Інтересний ще титул в універсалі у червні 1657 р. „hetman generalny“. Тут ніби-то гетьман ставить себе в ряд посад генеральної старшини; а втім ця старшина тоді здебільшого звалася „військовою“ і титул генеральний — головний вжито тут мабуть для одміни від наказних гетьманів різних загонів козацького війська.

Цікаво, що деякі універсали контрасигнує генеральний писар І. Виговський. Згодом такого явища ми не бачимо. Універсал 24 травня 1650 р. писаний від імени гетьмана підписав тільки Виговський. Тут, якщо немає пропуску в копії універсала — генеральний писар виступає в такій ролі, яку надав йому російський уряд за Скоропадського — підписувати писані від гетьманського імени універсали підчас хороби останнього.

Дипломатична аналіза універсалів Б. Хмельницького дає змогу відрізнити автентичні документи від фальсифікатів. Автор ілюструє це на конкретнім прикладі, де, аналізуючи один з універсалів, наведених у С. Величка, цілком переконливо доводить, що його підроблено.

І. Крип'якевич наводить спис універсалів Б. Хмельницького. В цім реєстрі є 77 універсалів цього гетьмана. До своєї роботи він додає ще 6 цікавих, досі не опублікованих універсалів цієї доби. Власне кажучи не 6, а 5, бо 6-й то універсал Богдана Хмельницького, що його жартома підробили поляки, писаний ніби-то з табору під Батогом. З автентичних документів мабуть найцікавіший № 5 — універсал від 15 березня

р. 1657, що дозволяє київським міщанам вільно переїздити та торгувати з Старим Биховом (білоруське місто на Могилівщині). Про мешканців цього міста універсал каже, що „...шляхта, месчане и вси обиватель Старого Быхова цале и вѣрне поддалисе под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣкогда южь нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати маот“ (с. 75). Міщани київські можуть „вгору (тоб-то на північ, угору Дніпром. Л. О.) люб самым ити, люб своих факторовъ посылат до Быхова и гдеколвекъ залогы нашѣ застають, з вшелякими леггумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может“ (ibid.). Тут яскраво виявляється українська тогочасна політична експансія на Білорусь, що конкурувала з російськими на неї зазіханнями, а також і тісно звязана з першою, експансія українського торговельного капіталу.

Закінчуючи наш огляд нарису про „гетьманські універсали“, мусимо сказати, що тему тут узято вельми цікаву. І дипломатична аналіза документів у роботі автора вдала й інтересна. Дипломатичного дослідження українські документи сливе не зазнавали. Вельми інтересно було-б узяти тут ширшу добу й простежити зміни, що їх зазнавала форма українських актів, хоч-би до кінця XVII ст. (у XVIII ст. на неї виразно впливає форма російських канцелярій). В цім нарисі автор використав і новий, не друкований досі матеріал, чого не робив у нарисах попередніх.

Значно гірше вражіння робить коротенький нарис про „Суд“. Судові віддає автор тільки 4 сторінки. В надто побіжнім викладі тут автор пише, що до 1648 р. за вищу судову інстанцію була козацька рада, а по революції за вищого суддю стає гетьман. Нам здається, що тут автор занадто переносить на городову Україну січові звичаї, на городовій Україні судову ролю скоріше грають гетьман, судді, полковники і то не „з доручення ради“ як думає автор, а це ввійшло в їхню сталу компетенцію. А рада судила рідко, бо й збиралася не регулярно і це — суд екстраординарний.

Автор каже про суд гетьмана як суд першої інстанції (випадок суду над Федоровичем, що захопив скарб Тимоша), суди генеральних суддів, за компетенцію й діяльність яких за Б. Хмельницького звісток немає, суди нижчих інстанцій — полковника, сотника, полкових суддів, отаманів... „Коли не було старшого, думає І. Крип'якевич, що мав владу вести суд, обов'язувала засада звичаєвого Запорозького права: — де три козаки, одного два судити повинні“ (с. 78). І далі: „право, яким судили козацькі суди, не було списане. В основі його було звичаєве запорозьке військове право, доволі примітивне і суворе“ (ibid.). Для нас не так ясна, як для автора, ця чинність звичаєвого січового права. Звичаєве право очевидно не можна примусово завести, і зробити це швидко підчас повстання. Звичаєве право завсіди має глибоке коріння в самих народніх масах. Нам думается, що в основі права козацьких судів, і за Б. Хмельницького, були писані пам'ятки: Лит. Статут та права німецькі. А допомічну ролю грало звичаєве право козацької городової України, що не було цілком то-тожне з звичаями Січі. Норма-ж, що два козаки третього судять, невідомо наскільки *de facto* зобов'язувала. Хіба що зобов'язувала на війні, підчас походу.

Далі автор пише про деякі риси практики козацьких судів, суди шляхетські, що, як він гадає, мабуть не мали чинности за Б. Хмельницького, суди міські. „Додати ще треба, каже він, що московські статті 1654 р. передбачують й окремий суд московських воевод на Україні“ (с. 80). Чи-ж так? Натяк на можливість судової діяльності російських воевод є лиш у статтях 13 березня, що їх усно заявили українські посланці.

Тут лиш мова мовиться за можливість такого суду тільки в разі добровільного звернення до нього сторін. Але-ж статті 13 березня є умова з Москвою, на них немає царських відповідей, санкції. І в статтях 14 та 21 березня вже нічого немає за суд воевод.

Треба сказати, що розділ про суд за Б. Хмельницького написаний надто побіжно. За джерело для автора тут були трохи не виключно „Акты Южной и Западной России“. Що правда, не можемо винуватити його в незнанні архівних, невиданих джерел, оскільки у Львові він скористувати з них не міг. Але літературу питання не можна було обминати (згадаємо хоч-би за відому полеміку Міллера з Лазаревським про існування шляхетських судів за Б. Хмельницького). Отже для цікавого питання про суди, їхню організацію й їхні функції за Б. Хмельницького хотіли-б ми більшого досліду, більшої уваги. Такої уваги й такого досконалого вирішення проблеми як ми бачимо у шановного автора в його нарисі про „гетьманські універсали“.

Л. Окиншевич.

Н. Мірза-Авак'янц. *Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці.* Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури: Харків, № 6. Присвячується керівникові катедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності.

Другий нарис з історії суду, як бачимо, Н. Мірза-Авак'янц присвятила питанню про те, якими правовими нормами керувалися в своїй практиці козацькі суди та з якими типами злочинів мала діло судова практика козацьких судів на Гетьманщині.

На авторову думку, правові норми відповідали суспільно-економічним відносинам на Україні в другій половині XVII ст.: з одного боку, ще досить міцно трималося дрібне землеволодіння козаків і селян... не втратила значіння громада, що складалась з дрібних землевласників — „статечного“ козацтва та селянства, ще не перетвореного на пацьких підданих; з другого — невпинно розвивався процес концентрації земель в руках старшини, що поверталася на нових великих землевласників, набуваючи вкупі з цим і класові привілеї та поширюючи їх за рахунок інших груп населення“ (стор. 63). „Рівневі юридичного розвитку й правовим поглядам громади“ відповідало звичаєве право; старшина-ж, „шукаючи в праві попередньої епохи юридичного обґрунтування й закріплення своєї привілейованості“ орієнтувалася на німецьке право в польській обробці й на Литовський Статут (ibid.). Оскільки за перші десятиліття по революції Хмельницького „новий привілейований стан ще не витворився, а „станові привілеї шляхти було фактично скасовано“, Литовському Статутові, як кодексові суто шляхетському, а тим паче німецькому праву, „що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській. Тому-то за основу „карної практики др. пол. XVII ст. стали правові норми, близькі й добре відомі українській людності, — звичаєве право“ (стор. 64).

Але цю струнку теоретичну будову перевернули козацькі правники, що, очевидно, не рахувалися з нею: „не знаходячи часто потрібних норм у звичаєвому праві, козацькі юристи тих часів мусіли удаватися до старих правових збірок, шукаючи там указівок для розв'язання справ. Таким чином, у наслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючися лише звичаєвим правом, Литовський Статут